

Ірина Ворончук

Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії

Система селянського господарювання та її вплив на типологію селянської родинної структури (за матеріалами Волині XVI — першої половини XVII ст.)

Давно доведено пряму залежність типології та структури родини і внутрішньосімейних та міжсімейних стосунків від економічної життєдіяльності суспільства¹. Тому для визначення типології селянської родини на Волині XVI — першої половини XVII ст. методологічного значення набувають характер і система організації та ведення селянського господарства. Як відомо, найпоширенішою формою селянського землеволодіння (землекористування)² раніше на Волині, зокрема, в XIV—XV ст., було дворище. Дворищна система тут переважала й протягом XVI ст., що свого часу підкреслював Олександр Яблонівський, досліджуючи ревізії волинських замків³, а Олександра Єфіменко

¹ В.П. ГОРЕЛИК: *Деякі методичні питання вивчення сім'ї та сімейної структури населення. В: Демографічні дослідження. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 2. Київ 1971, с. 119.*

² Явище, коли феодали вважали землю своєю власністю, а селяни у свою чергу розглядали земельні наділи, на яких господарювали з діда-прадіда, як свої власні, передаючи їх у спадщину, деколи називають «подвійним землеволодінням». Детальніше про подвійний характер (панського і селянського) землеволодіння в українських землях див.: І. ВОРОНЧУК: *Чого нам бракує до розуміння історії селянства (до постановки проблеми). В: Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Київ 1999, с. 235—236; ЕАДЕМ: Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект. „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”. Т. 238: Праці історично—філософської секції. Львів 1999, с. 149—184.*

³ А. JAWŁONOWSKI: *Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku. W: Źródła dziejowe. T. 6: Rewizja zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI w. Wydał i szkicem hist. opatrzył A. JAWŁONOWSKI. Warszawa 1877, s. XXXVI.*

вважала, що всю «Литовську Русь» можна з повним правом називати подворищною⁴.

Дворище становило значне за розмірами господарство. Існували дворища двох типів: великі, що їх називали «добрими», «старожитними», і невеликі. Проте навіть невеликі дворища займали чималі площі орних земель та угідь, маючи в своєму розпорядженні сіножаті, пасовиська, ліси тощо, які надавали можливість займатися не лише землеробством, а й промислами. Більше того, власністю дворища вважалася не лише освоєна територія, а й те, що в майбутньому можна було відвоювати у природи: «и въ дуброве и на болоте, што прикопаеъ поля и протеребитъ сеножать, тое супокойное держати маеъ»⁵. На думку литуаністів, просторові параметри дворищ коливались у межах від кількох десятків до сотень гектарів землі. Так, Дмитро Похилевич вважав, що селянське землеволодіння у Великому князівстві Литовському до аграрної реформи Зигмунта Августа 1557 р. було значно більшим, ніж після неї. За його спостереженнями, на литовських землях селянські наділи становили від 30 до 50 га при чималих сіножатях і вигонах, а пересічне селянське дворище на етнічно білоруських землях він обраховував на 4 волоки, що дорівнювало 95,5 га⁶. Ще більшими вважав розміри дворищ М.Ф. Владимирський-Буданов, який за матеріалами Пінського староства обчислив розміри ріллі декількох дворищ на 146,3, 255,9 та 392,2 га⁷.

Як свідчать джерела дворищні господарства на Волині були також доволі великими. За нашими підрахунками землеволодіння одного дворища в с. Підгайцях Луцького повіту станом на 1528 р. охоплювало 80,28 га, з них 59,72 га припадало на орні землі. Нероновське дворище Луцького староства у 1552 р. сягало 635,4 га рільної землі, півдворищне господарство в с. Смиківі Луцького повіту в 1584 р. мало 47,7 га, а в с. Пісках у 1587 р. — 119,4 га ріллі⁸. Одночасно наведені приклади яскраво засвідчують, наскільки різнились дворища за площами приналежних їм земель. Така ве-

⁴ А.Я. Ефименко: *Дворищное землевладение в Южной Руси*. В: *Южная Русь*. Т.І. Санкт-Петербург 1905, с. 376—377.

⁵ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* (далі — АЮЗР). Ч. 6. Т. 1. Киев 1876, с. 10.

⁶ Д.Л. Похилевич: *От Турунского Статута к уставе на волоки*. «Ученые записки Ярославского пединститута». В: Вып. 6. Ярославль 1945, с. 15; Ідем: *О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в литовском государстве*. «Ученые записки Ярославского пединститута». Вып. 7. Ярославль 1945, с. 37.

⁷ М.Ф. Владимирский-Буданов: *Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в.* Киев 1892, с. 11.

⁸ Детальніше про земельні площі волинських дворищ див.: І. Ворончук: *Селянський двір на Волині в другій половині XVI ст. (спроба ретроспективного відтворення)*. В: *Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича*. Київ 1996, с. 342—347.

лика різниця вказує на стихійність самого процесу виникнення, формування та розвитку дворищної системи селянського землеволодіння. Визначити дворищні земельні площі досить складно, оскільки вони не обчислювались певними земельними мірами. Михайло Грушевський зауважував, що волинські дворища взагалі не мали якоїсь певної величини⁹. Цю думку підтримувала й Олександра Єфименко, зазначаючи, що дворище не лише не мало певних розмірів, але й не могло їх мати, бо держава не була зацікавлена у встановленні обмежень на дворищні земельні площі, розміри яких залежали від випадкових чинників і насамперед від наявності зручних та вільних земель і робочої сили в господарстві¹⁰. Заснована на принципі вільного займання цілинних земель дворищна система господарювання потребувала як для освоєння території, так і для подальшого ведення господарства великої кількості працівників. На цьому наголошував також Іван Новицький, стверджуючи, що розміри орних площ залежали передусім від числа робочих рук¹¹. Отже, що численнішим було населення дворища, то більшу територію вдавалося освоїти, то міцнішим було господарство в економічному плані. Це означає, що сама природа дворищної системи господарювання орієнтувала демографічну ментальність селянського населення на великородинність.

У поглядах дослідників на внутрішню природу походження дворищної системи є розбіжності, проте більшість із них розглядає дворище як сімейно-родову асоціацію, яка ґрунтується на засадах кровного споріднення. Так, М.Ф. Владимирський-Буданов стверджував, що населення дворищ складалося тільки з родичів, тому саму форму землеволодіння він називав общинно-родовою, порівнюючи її з хорватською задругою¹². О.Я. Єфименко також розглядала дворище як власність роду-племені, тобто більш-менш великої групи родичів, або великої «задружної» родини, пояснюючи саме цим патримоніальні назви дворищ¹³. Митрофан Довнар-Запольський, наголошуючи на сімейно-родовому характері дворища, взагалі характеризував його як первісну форму общинної організації¹⁴. Цю думку поділяв і Кость Гуслий, який основою

⁹ М. Грушевський: *Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк*. Киев 1890, с. 25.

¹⁰ А.Я. Ефименко: *История украинского народа*. [В.м.г.], с. 124; ЕАДЕМ: *Дворищное землевладение в Южной Руси*. In: *Южная Русь*. Т. 1..., с. 379.

¹¹ И.П. Новицкий: *Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV—XVIII вв.* В: АЮЗР. Ч. 6. Т. 1. Киев 1876, с. 104.

¹² М.Ф. Владимирский-Буданов: *Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в.* Киев 1892, с. 2.

¹³ А.Я. Ефименко: *Дворищное землевладение в Южной Руси...*, с. 382—383.

¹⁴ М. Довнар-Запольский: *Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в.* Киев 1905, с. 1.

дворища називав родову домову общину¹⁵. З цими поглядами солідаризувався вже в наш час Олег Купчинський, який вважає, що в українських і білоруських землях дворище було характерною формою співжиття, заснованою на кровному зв'язку та спорідненні родичів, об'єднаних спільним патріархальним землеволодінням і територіальною цілісністю поселення¹⁶. Врешті-решт, свого часу Іван Лучицький не тільки стверджував кровну спорідненість мешканців дворища, а й підкреслював живучість самого явища, зазначаючи, що уявлення про сябринне землеволодіння міцно трималось у свідомості населення України ще наприкінці XVIII ст.¹⁷. Як бачимо, найвідоміші медієвісти пов'язували існування великої патріархальної селянської родини саме з дворичною формою господарювання.

Характерною рисою дворичного землеволодіння була велика патріархальна родина, що складалася з окремих споріднених сімей та іноді розросталась до значного за розмірами дворища-села. Ступені спорідненості між сім'ями, які становили дворище, могли бути різними. Спершу, вочевидь, це були найближчі родичі, проте з плином часу, розростаючись, дворище могло охоплювати як кілька бічних ліній, так і кілька поколінь близьких і далеких родичів: дідів, бабів, синів, дочок, онуків, братів, братаничів, сестринців, швагрів тощо. Розглядаючи дворище під цим кутом зору, М.Ф. Владимирський-Буданов не зазначав конкретної кількості його членів. Натомість К.Г. Гуслистий вважав, що дворище об'єднувало від 5 до 11 димів, які він прирівнював до «індивідуальних родин»¹⁸, а Дмитро Мишко рахував на велике дворище 6—7 родин, а на мале — від двох до чотирьох, також отожднюючи окрему сім'ю з димом¹⁹. У свою чергу О.А. Купчинський розглядає патріархальну дворичну родину як досить великий колектив близьких і далеких родичів, кількість яких могла сягати 100 осіб²⁰.

Традиційно в українській історіографії розпад патріархальної розширеної селянської родини пов'язують з аграрною реформою 1557 р., принципи якої формулював «Устав на волоки», який мав за мету уніфікацію селянських повинностей шляхом приведення селянських господарств до однакових параметрів. Відтак землі кожного дворища підлягали точному

¹⁵ К.Г. Гуслистий: *Нариси з історії України*. Вип. II: *Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею* (з XIV ст. по 1569р.). Київ 1939, с. 63.

¹⁶ О.А. Купчинський: *Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень*. Київ 1981, с. 27.

¹⁷ І.В. Лучицький: *Сябры и сябринное землевладение в Малороссии*. „Северный Вестник” (Санкт-Петербург) 1889, № 1, с. 86.

¹⁸ К.Г. Гуслистий: *Нариси з історії України...*, с. 63.

¹⁹ Д.І. Мишко: *Соціально-економічні умови формування української народності*. Київ 1963, с. 94.

²⁰ О.А. Купчинський: *Найдавніші слов'янські топоніми України...*, с. 28—29.

вимірюванню, після чого селянським господарствам надавались однакові за розміром стандартні земельні ділянки — волоки²¹. Водночас визначалась якість ґрунтів і відповідно до цього призначалися належні з цих наділів повинності. Волока також була доволі значною земельною одиницею: на Волині, за нашими підрахунками, вона становила близько 24 га²². Проте порівняно з дворищними рілними землями, розміри яких залежали тільки від наявної робочої сили й подеколи охоплювали сотні гектарів, волочні наділи були, звичайно, набагато меншими. На думку Івана Петровича Новицького, волочне господарство мало вчетверо менше землі, ніж дворище²³. Важливо й те, що в ході реалізації «волочної поміри» частина дворищних земель відрізалась, а на вивільнених ділянках мали утворюватись підпорядковані державній скарбниці господарства — фільварки. Вважають, що саме внаслідок реформи велика патріархальна селянська родина, що господарювала на дворищі, почала розпадатися, оскільки з метою збільшення платників податків новою земельною одиницею, волокою, наділяли не колишню розширену родину, а окремі сім'ї. Хоча проведення реформи передбачалось лише у великокнязівських маєтках, однак ідея збільшення прибутковості сільського господарства шляхом заведення фільварків привабила й шляхту, тож деякі землевласники взялися запроваджувати реформу у власних маєтках.

Поширеним є погляд, що саме це призвело до руйнування дворищного землеволодіння, а водночас і великої патріархальної селянської родини, витісненої малими нуклеарними сім'ями. Так, часом проведення аграрної реформи не тільки на етнічно литовських, а й українських землях ВКЛ Ф.І. Леонтович вважав XVI ст.²⁴. З цим процесом і періодом пов'язував розпад дворища й М.Ф. Владимирський-Буданов, який писав, що саме внаслідок запровадження волочної поміри дворище розпалося на окремі сім'ї і невеличкі родинні групи²⁵. Аналогічної думки дотримувався радянський литuanіст Володимир Пічета, який вважав, що волочна реформа вплинула на індивідуалізацію селянської родини²⁶. Цієї думки дотримуються й деякі сучасні білоруські

²¹ І. Ворончук: „Волочна поміра” 1557 р. у Великому Князівстві Литовському (до питання української метрології). В: Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. Київ 2007, с. 362—379.

²² Ibidem, с. 378.

²³ І. Ворончук: *Археографічна діяльність та історичні погляди І.П. Новицького. В: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18—25 жовтня 1993)*. Київ 1997, с. 159.

²⁴ Ф.И. Леонтович: *Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины*. Санкт-Петербург 1895, с. 15.

²⁵ М. Владимирский-Буданов: *Формы крестьянского землевладения...*, с. 4.

²⁶ В.И. Пичета: *Эпоха гарадзкое гаспадарки на Беларусі. „Полымя” 1925, № 5—6.*

дослідники²⁷. Водночас є й інші міркування щодо причин розпаду великої селянської родини, передусім те, що внаслідок загального зростання агрокультури відпадала потреба в постійному освоєнні нових земель, що було під силу тільки багатосімейним колективам. На підставі цього робиться хибний висновок про переважання на Волині вже в середині XVI ст. індивідуальної нуклеарної селянської родини²⁸.

Як бачимо більшість дослідників пов'язує існування патріархальної розширеної селянської родини з дворищною формою землеволодіння, а її розпад — з ліквідацією дворищного землеволодіння й заміною його волочною системою господарювання. Тож для з'ясування еволюції форм волинської селянської родини особливо важливим стає простеження масштабу охоплення волинського регіону волочною помірою у другій половині XVI — середині XVII ст.

«Устав на волоки» передбачав проведення аграрної реформи насамперед у так званих королівщинах, тобто великокнязівських маєтках. На Волині такими були лише чотири староства: Володимирське, Ковельське, Кременецьке та Луцьке. За результатами досліджень Миколи Крикуна в них налічувалося 67 сіл з 2 914 димами, що становило 3,67% селянських господарств Волині²⁹. Таким чином, понад 96% волинських селянських господарств перебувало у шляхетській приватній власності. Порівняно з іншими українськими територіями, Волинь становила виняток: як писав А. Яблоновський, вона була суцільним «храмом можновладців» — князівських родин Острозьких, Заславських, Четвертенських, Чорторийських, Сангушків, Корецьких, Збаразьких, Вишневецьких, Воронецьких, Порицьких, Друцьких, Сокольських, Буремльських, Масальських та ін.³⁰ Це зумовлювало таку рису тутешнього землеволодіння як поляризація. Більшу частину волинської території становили величезні магнатські латифундії, що дало підставу О.Я. Єфименко називати Волинь територією волинської аристократії³¹. На частку середнього і великого землеволодіння В.С. Менжинський відводить 81,4% приватнов-

²⁷ Б.З. КОПЫССКИЙ: *Крестьяне Белоруссии в конце XVI — I половине XVII в. Автореферат дис. канд. ист. наук.* Минск 1981, с. 3; Г. Дзержина: *Права і сьмя у Беларусі эпохі Рэнесансу.* Мінск 1997, с. 32.

²⁸ А.О. ГУРБИК: *Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка).* Київ 1998, с. 240—248. Рецензію на цю працю див.: І. Ворончук: *Кому належить сору-ригт? „Український гуманітарний огляд“.* В: Вип. 1. Київ 1999, с. 165—177.

²⁹ М.Г. КРИКУН: *Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. В: З історії стародавності і середньовіччя.* Вісник Львівського університету. Львів 1988. Вип. 24, с. 73.

³⁰ А. JAWŁONOWSKI: *Pisma.* Т. 6. Warszawa 1911, s. 18—25.

³¹ О. ЄФИМЕНКО: *Історія України та її народу.* Київ 1992, с. 77.

ласницьких земель Волині³². За підрахунками Івана Петровича Крип'якевича, лише 18 найбільшим магнатам Волині належало близько 80% її земель³³. Наталя Яковенко також вважає, що волинські князі, які становили трохи більше 10% від загального числа землевласників Волині, контролювали майже дві третини поземельного фонду Волині³⁴. Це означає, що лише невелика частка волинських земель перебувала в руках середньої й дрібної, або так званої загородової шляхти.

На нашу думку, волочна поміра могла охопити тут хіба що маєтки дрібної шляхти, якій належав доволі незначний відсоток земель. Саме їм реформа могла принести якийсь зиск, а саме як захід, що давав змогу вивільнити частину землі для заведення власних аграрних господарств — фільварків. Перед князями та великим панством така проблема не стояла, в їхніх володіннях землі було більше, ніж її власники могли освоїти, перед ними стояло зовсім інше завдання: йшлося про пошук робочої сили, тобто нових поселенців. Так, за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р. в селах було багато «пусток», тобто вже освоєних, але покинутих селянських земельних ділянок, наприклад, у с. Велика Боровиця на 28 осілих дворищ налічувалось 25 покинутих, у с. Глинники осілих дворищ було лише 23, а ще 42 стояли порожніми³⁵.

На відміну від білоруських земель ВКЛ, де, на думку дослідників, уже наприкінці XVI ст. 60—80% селянських господарств було переведено на волюки, в українських землях такого швидкого руйнування дворищного селянського землеволодіння не було. Джерела засвідчують, що волочна поміра впроваджувалася на Волині досить повільно. Найраніше в 1563 р. на волюки було переведено села лише Кременецького староства. Достеменно невідомо коли була проведена аграрна реформа в Ковельському старостві, за інвентарями 1565 та 1570 роках тутешні селяни ще господарювали на дворищах³⁶, а 1590 р. ми бачимо їх уже на волоках³⁷. Про поміру у Володимирському і Луцькому староствах джерела взагалі не згадують, натомість документально засвідчено, що 1590 р. в с. Гнідава Луцького староства селяни господарювали на дворищах³⁸.

³² В. Менжинский: *Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском*. „История СССР” 1987, № 3, с. 177.

³³ І.П. Крип'якевич: *Богдан Хмельницький*. Київ 1954, с. 18—19.

³⁴ Н. Яковенко: *Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Вид. 2. Київ 2008, с. 102—104.

³⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі: Ossolineum). Dział rękopisów, sygn. 3669/II, с. 226—227, 236—237 зв.

³⁶ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1. Киев 1886, с. 64.

³⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 1, оп.1, спр. 4., арк. 52—73.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 328—328 зв.

Проте не тільки великі землевласники, а й середня волинська шляхта не поспішала з переведенням своїх селян з дворич на волоки, і в приватних маєтках основна маса селянства до кінця XVI ст. вела традиційне дворичне господарство³⁹. На це свого часу звернув увагу М.С. Грушевський, який писав: «на Волині виразної вказівки на міряні дворича—волоки я собі взагалі не пригадую». На підставі інвентарів приватних маєтків Волині XVI — першої половини XVII ст. він констатував, що «в приватних маєтностях волочна поміра в 2-й половині [XVI ст. — I.B.] ще не всюди була переведена, особливо в Луцькій повіті — тут частійше стрічаємо дворича, ніж волоки»⁴⁰. Більше того, інвентарі володінь найбільших волинських магнатських родів, — князів Острозьких і Заславських, — переконують, що принаймні до середини XVII ст. на Волині переважала стара дворична система. Так, за інвентарем маєтків кн. Януша Острозького 1614 та 1615 р. жодне із 180 сіл не було перемеріане на волоки⁴¹. Інвентар володінь спадкоємців кн. Олександра Острозького 1620 р., де описано 300 сіл і 20 міст тогочасної Волині, показує, що з 300 сіл на дворичній системі господарювання перебувало 209 і тільки 89 — на волочній (відомості щодо системи селянського господарювання двох сіл в інвентарі відсутні)⁴². Показово й те, що нові села Ужацин, Котовська Воля, Киянка, Волиця Каленицька, Коморівка, осаджені в латифундіях Острозьких на початку XVII ст., були засновані на старій дворичній системі. Інвентарі та поборові реєстри маєтків князів Заславських 1610, 1612, 1616, 1617, 1623, 1624, 1625, 1637, 1642, 1643, 1647, 1662 рр. охоплюють ще 83 поселення, селяни яких не лише упродовж першої, але й другої половини XVII ст. господарювали на дворичах⁴³.

Згадані документи містять досить репрезентативні статистичні дані, охоплюючи 561 село, з яких на дворичній системі перебувало 472, тобто п'ята частина приватновласницьких сільських поселень Волині. На цій підставі можна зробити висновок, що не лише до кінця XVI, а й протягом першої половини XVII століття переважаючою формою селянського господарства тут

³⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125—126 зв.; спр. 5, арк. 174—174 зв., 195—196; спр. 8, арк. 350—355, 423—430; спр. 9, арк. 449 зв.—451 зв.; спр. 14, арк. 387 зв.—388 зв.; спр. 30, арк. 124 зв.—132 зв., 796—497, 566 зв.—568 зв., 547—548, 661—662; спр. 42, арк. 515—516 зв., 519 зв.—529 зв., 527—529, 119 зв.—121 зв.; спр. 47, арк. 125 зв.—126 зв.; спр. 48, арк. 76—76 зв., 114 зв.—115, 189 зв.—89 зв., 203—204, 298—299 зв., 313 зв.—314, 398 зв.—399, 480 зв.—481 зв., 612—614 зв., 640—641 зв., 646 зв.—647; спр. 49, арк. 758—763 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 301 зв.—303; спр. 5, арк. 422—422 зв.; спр. 7, арк. 314—315, 328 зв.—330 зв., 547—548 зв., 630—631 зв.

⁴⁰ М. Грушевський: *Історія України-Руси*. Т. 5. Київ 1994, с. 212—213.

⁴¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ Рукописів, ф. 91, спр. 39/1—1, арк. 1—164.

⁴² Ossolineum, sygn. 3669/II, s. 82—484.

⁴³ Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy, sygn. 64/3, 64/4, 64/5, 64/8, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/12, 64/14, 64/16, 64/17, 64/19, 64/22.

залишалося дворище. Як уже зазначалося, дворищне господарство потребувало значної робочої сили, тому на дворищі продовжувала мешкати велика нерозділена селянська родина, що складалась із кількох менших, але теж іще не індивідуальних сімей.

Відомо, що українські джерела містять обмаль демографічної інформації про сімейний склад окремих родин, тим більше селянських, однак деякі згадки все ж дають можливість розглянути родинні структури селянських господарств. Так, в інвентарі Заборольського маєтку 1566 р. перелічено 62 голів селянських дворищних господарств, причому на ці 62 родини згадується лише один син селянина Івана Хотиновича-Миць і два зяті: «Андреец, зять Кабатов» і «Петрик, Давидов зять»⁴⁴. Важко уявити, що в 62 селянських господарствах був тільки один жонатий син і дві заміжні дочки. Правомірніше припустити, що за тогочасним звичаєм, дорослі й уже одружені сини продовжували проживати разом з батьками, тобто в батьківській родині, а головою цієї великої родини навіть при дорослих й одружених синах залишався батько. Під цим кутом зору доволі показовим є інвентар с. Холпнів Луцького повіту 1583 р., де зазначаються ступені спорідненості мешканців дворищ. Лише на одному з 20 дворищ цього села фіксується один господар (власне не господар, а вдова-господарка Ганна), на 19 інших налічується 79 господарів-спільників. На одному з них хазяйнують разом дев'ятеро господарів роду Федичів: Роман, Дашко, Борис, Костюк, Іван, Лук'ян, Васюта, Стецько, Єсько; ще на одному — семеро, з них шестеро — представники роду Лук'яновичів: Мисько, Петро, Федина, Куц, Радець, Іван, а сьомий — їхній потужник Веремій Бугай; на іншому — п'ять Хаєвичів: Іван, Івашко, Федець, Андрій, Дмитро; ще у двох дворищах налічувалося по чотири представники родів Мацьковичів та Ходорчичів⁴⁵. Таким чином, майже на всіх дворищах сидять кровні родичі - батьки з синами або зятьми, брати, дядьки з братаничами, але якщо вони фігурують в документі як співгосподарі, то це означає, що всі вони вже були одруженими та очолювали окремі родинні групи.

Показовим є також опис Чорногородського маєтку Луцького повіту 1578 р. за яким у с. Козиничах налічувалось три дворища: Грибовицьке, Колохновицьке і Глебовицьке. На Колохновицькому дворищі хазяйнувало п'ятеро Колохновичів: Андрій, Матвій, Юсько, Тиміш, Федець. 3-поміж 25 перерахованих господарів Глебовицького дворища шестеро (Юсько, Матяш, Вакула, Наум, Степан, Федець) названі Глебовичами, семеро (Пронько, Яцько, Омелян, Труш, Василь, Максим, Федець) — Биковичами, а ще двоє (Савка і Євтух)

⁴⁴ *Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*. Т. 3. Киев 1898, с. 73—75.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412—414.

— Свиридовичами⁴⁶. Цілком зрозуміло, що кожна з цих патримоніальних спільнот становила кровну групу родичів, оскільки вони мають одне найменування. Можливо також, що спорідненість була ширшою й охоплювала всі три родові групи, кожна з яких вже становила відокремлене від загальної лінії відгалуження й набула нового іменування. Навіть якщо вважати їх не родичами, а окремими родовими колективами, то й тоді чисельні параметри цих родинних спільнот мають бути значними. Адже на сімох дорослих Биковичів мало припадати сім дорослих жінок, а якщо на кожне подружжя додати бодай мінімальне число ще не одружених дітей — чотири, то одна родова група складатиметься щонайменше із 42 осіб. Отже, все Глебовицьке дворище, де перераховано 25 голів окремих родин Глебовичів, Биковичів і Свиридовичів та їх спільників, за найскромнішими підрахунками мало налічувати близько 150 осіб. Зрозуміло, що такі великі родові колективи не могли складатися лише з двох поколінь, їх було щонайменше три-чотири, а цілком можливо й більше. Логічно припустити, що принаймні кілька дітей були вже дорослими й одруженими і мали своїх дітей, а до кожної з окремих родових груп напевно входили діди, батьки, брати, братанічі, онуки, що істотно збільшувало число мешканців дворища.

Утім, переведення селянських господарств з дворищної системи на волочну теж ще не означало автоматичного розриву традиційних зв'язків, що склалися віками, та розпаду великих патріархальних родин. Звичайно, порівняно з дворищними площами волока була значно меншою, однак теж достатньою земельною одиницею, яка надавала можливість спільного господарювання на ній кільком малим сім'ям. Площа волоки становила 23,89 га, відповідно, половина волоки — 11,94, третина — 7,96, чверть — 5,97 га. Таким чином, повна волока обіймала 238.890 кв. м, її половина — 119.400 кв. м, третина — 79.600 кв. м, а чверть — 59.700 кв. м. Для обробітки таких площ потрібна була значна робоча сила, тож умовою ведення волочного господарства, як і дворищного, виступала велика родина у складі принаймні декількох дорослих чоловіків.

Варто нагадати й низку економічних чинників, які сприяли консервації великої селянської родини. Оскільки право земельної власності належало шляхті, селяни за свої земельні наділи, на яких вони мешкали та вели господарство, розраховувались з панами натуральною, грошовою та відробітковою рентою. Зрозуміло, що всі види ренти, особливо відробіткова, були менш тяжкими для великої селянської родини, яка мала достатньо робочих рук як для виконання панщини, так і для обробітки власної землі. В цьому полягав один з найголовніших об'єктивних економічних чинників, що сприяв формуванню в селянському середовищі певного стереотипу демографічної поведінки, яка

⁴⁶ Памятники, изданные Временною Комиссиею..., с. 83—85.

мала спонукати до багатодітності, а отже, й до порівняно великого числа членів селянської родини. Наші міркування підтверджуються численними орендними та заставними листами, де зазначено розмір відробіткової ренти підданих. Так, у 1631 р. волочні селяни с. Шпакова Луцького повіту мали в жнива вислати на панське поле по два женці двічі на тиждень, а три дні — по одному, тобто щотижня виставити 7 робітників; подібний обов'язок півволочних передбачав 6 працівників на тиждень⁴⁷. Волочні селяни с. Буремль Луцького повіту повинні були відробляти «штоден по двое, а два дні по трое, то на оден тиждень од волочного чотырнадцать работников, од полволочного половица»⁴⁸. Волочні селяни с. Бобичі Володимирського повіту в 1640 р. мусили послати до панського фільварку 14, а півволочні — 7 робітників на тиждень («Łannicy powinni we żniwa codzień po dwoję..., a w poniedziałek i w piątek po troję z łanu, a z pułanku połowica roboty»)⁴⁹. У с. Свинарин цього ж повіту волочні селяни «в жнива по одному штоден, а в середу и в пятек по двоигу виходить мають»⁵⁰, тобто господар волочного господарства мав на тиждень посилати 8 робітників до панського фільварку. Такі вимоги були реальними лише стосовно багаточисельних селянських родин, які нараховували по кілька дорослих «робітників» чоловічої статі, оскільки панщину відробляли чоловіки.

Консервацію великої селянської родини засвідчує багато джерел. Так, інвентар Полонського маєтку 1598 р., який на той час уже було переміряно на волюки, показує, що тільки в шести з 32 господарств с. Городища названо одного господаря, тоді як 26 вели господарство спільно, причому в дев'яти випадках йдеться про рідних братів, для решти характер споріднених зв'язків не розкривається⁵¹. Зі 117 домогосподарів с. Горки, Полонного, Оздова, Коршева тільки 20 вели волочне господарство самостійно, а 97 хазяйнували разом із синами, пасербами, братами, зятями, шваграми та братаничами⁵². Варто додати, що в переліках синів фіксуються, як правило, тільки дорослі та одружені, які вже самі мали бути главами окремих сімей, тому їх названо поруч з батьком главою цілого господарства.

З огляду на велику дитячу смертність у XVI—XVII ст., діти до десятирічного віку взагалі не бралися до уваги і в документах майже не згадуються, а якщо зрідка і називаються, то обов'язково з уточненням: «дети малые», «паробки недорослые». Хоча і в таких випадках складно зрозуміти, чи йдеться про всіх

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 927 зв.—929; АЮЗР. Ч. 6, Т. 1, с. 479—481.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 237, арк. 1056 зв.—1058.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 1087—1088; *Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.: Збірник документів*. Київ 1946, с. 207—208.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 1318—1322 зв.

⁵¹ *Памятники, изданные Временною Комиссиею...*, с. 99—101.

⁵² *Ibidem*, с. 106—123.

недорослих синів, чи під «сынами малыми» розуміються діти, котрі досягли все-таки якогось певного віку або ж перетнули вже певний поріг дитячої смертності.

Винятково цікавий у цьому плані опис с. Баїв Полонського маєтку, де окремо згадані «сыны малые», що наводить на думку про дітей, які вже досягли певного віку. Інакше важко пояснити, чому у 12 з 48 названих тут голів окремих родин синів не зафіксовано. На 24 волочні господарства цього села налічувалося 44 господаря, причому в 22 випадках господарство ведеться спільно: у 12 — батьками разом з дорослими синами, у трьох — батьками із зятями, у семи разом господарюють брати⁵³. У 1638 р. відбувся поділ підданих с. Воютина Луцького повіту поміж трьома братами Гулевичами Воютинськими. За цим поділом із 15 півволочних господарів і селян-третинників, тобто тих, що мали 1/3 волоки, 12 хазяйнували «з сынами» або з рідними братами⁵⁴. У 1642 р. кількох селян цього села було передано в заставу і серед них «Куцковичов брати чотирох..., Омеляниху з сынами»⁵⁵. Отже, в родині Куцковичів було щонайменше четверо дорослих чоловіків, а вдова Омеляниха вела господарство разом щонайменше з двома синами. У 1643 р. власник с. Новосілки Луцького повіту віддав у заставу «Макара з сынами..., а другого Иоска Васченя з братем Костюкем», в с. Іваничі Володимирського повіту було передано в посесію селянина «Немиско з сынами»⁵⁶. У 1641 р. в с. Холонів Луцького повіту було заставлено 10 селян-господарів, у тому числі: «Базючка влочного з сынами...; Левка Клишика молодшого пувлвлочного з детми; Ивана Базницька пувлвлочного з сынами; Пилипа пувлвлочного з сынами; Шевчука четвертинника и Радка четвертинника з их сынами, детьми и подсосудками»⁵⁷. Як бачимо, у п'яти випадках із десяти господарство ведеться разом з дорослими синами. На підставі цього запису можна перекоонатися, що тогочасні люди відрізняли поняття «сыны» від поняття «дети». На нашу думку, під «сынами» мали на увазі молодих, але вже дорослих чоловіків, що досягли певного соціального статусу.

Отже, у більшості випадків не лише дворищне або повне волочне господарство, але й менші, — півволочні, третьоволчні й навіть чвертьоволчні господарства, — надалі провадила розширена родина, частіше — батьківська, рідше — братова. Наші спостереження збігаються із зауваженнями Дми-

⁵³ Ibidem, с. 116—118; І. Ворончук: *Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму*. «Українознавство» (Київ) 2009, с. 142—143.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 213, арк. 455—457 зв.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 314 зв.—316.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 852—854 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 399—402 зв.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 50—56 зв.

тра Похилевича, який на підставі матеріалів білоруського регіону писав, що аграрна реформа 1557 р. певною мірою підштовхнула розклад великих родин, проте не зліквідувала їх цілком, бо й після реформи 50—75% волок займали складні родинні структури. Навіть у середині XVII ст., як зазначав науковець, нерідко бачимо, що на одній волоці 2—3 дими ведуть спільне господарство. На думку Д. Похилевича, одноволочне господарство нараховувало пересічно 5—8 дорослих чоловіків, а отже, стільки й жінок⁵⁸. Тож навіть на території білоруських земель, де волочну поміру запроваджували значно інтенсивніше, ніж на Волині, процес індивідуалізації родини не завершився і, попри зменшення розміру селянських родинних структур, вони залишалися доволі розширеними.

Стосовно Волині можна констатувати, що тут станом на середину XVII ст., тобто майже через сто років від початку запровадження аграрної або так званої «волочної» реформи панівною формою селянського землекористування залишалося дворище. Проте й запроваджувана подеколи нова одиниця селянських земельних наділів — волока, охоплюючи майже 24 га, також потребувала значної робочої сили. Таким чином, обидві тогочасні системи селянського господарювання, як дворищна, так і волочна, вимагали великих родинних колективів. Отже, на Волині індивідуалізація селянської родини тільки розпочиналася, а загалом селянська родина продовжувала залишатися великим домогосподарством, зберігаючи розширену і складну структуру.

⁵⁸ Д.Л. Похилевич: *Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.* Львов 1957, с. 15—16.

Iryna Woronczuk

Peasant Economic System Its Impact on the Typology of the Peasant Family Structure (based on sources on Volhynia in the 16th to the mid-17th Century)

Summary

The article aims at analyzing the question of peasant family typology as dependent on the economic system. There exists a view that as a consequence of the agrarian reform of 1557 in the Grand Duchy of Lithuania, the *dvorishche* form of the peasant landownership, whose characteristic feature was patriarchal family, was transformed into Wallach system, which resulted in the concurrent disintegration of the patriarchal family into nuclear one. Relying on a considerable amount of documentary sources, the author asserts that the Wallach Reform in Volhynia, where lands were owned by dukes, was implemented very slowly. By mid-17th century most estates had been established within the *folwark* system, which required a larger labour force. Thus, the extended peasant family structure was preserved.

Iryna Woronczuk

Układ gospodarowania chłopskiego
i jego wpływ na typologię chłopskiej struktury rodzinnej
(na materiałach Wołynia z XVI i pierwszej połowy XVII wieku)

Streszczenie

Autorka analizuje kwestię uzależnienia typologii rodziny chłopskiej od układu gospodarczego. Istnieje pogląd, że wynikiem reformy agrarnej 1557 roku w Wielkim Księstwie Litewskim była zmiana dworskiego systemu gospodarowania, którego cechą charakterystyczną była do tej pory rodzina patriarchalna, na system włochny. Wraz z tą przemianą nastąpił rozpad rodziny patriarchalnej, na miejscu której powstała rodzina nuklearna. Na podstawie źródeł autorka argumentuje, że na Wołyniu, gdzie właścicielami ziemi byli książęta, pomiar włochny zaprowadzano bardzo powoli. Do połowy XVII wieku większość majątków na tym obszarze pozostawała w systemie dworskim (folwarcznym), co rodziło zapotrzebowanie na większą liczbę pracowników. To z kolei chroniło rozszerzoną rodzinę chłopską.